

Alex Kussendrager

'AANDEBAK'

Brandspuitpenningen van Enkhuizen

Brandspuitpenningen worden zelden in de bodem aangetroffen. Er zijn wel enkele vondsten bekend zoals in De Rijp waar bij het afbreken van een woning uit 1820 met behulp van een metaaldetector een brandspuitpenning werd gevonden.

Type Rijp1

De meest recente vondst, die mij bekend is, is op 3 december 2024 gedaan in de Paulus Potterstraat te Enkhuizen toen de straat daar was open gebroken omdat de riolering vervangen moest worden.

Type Enkh1
Archeologie
West-Friesland
553-55-M01

Deze vondst werd mij gemeld door Lorenzo Ruijter, all-round medewerker Archeologie-West Friesland in Hoorn. Lorenzo wist dat Wiebe Nijlunsing en ik, samen een boek, inclusief catalogus, geschreven hebben over brandspuitpenningen. De in dit artikel gebruikte type coderingen komen overeen met die in de catalogus.

WAT ZIJN NU EIGENLIJK BRANDSPUITPENNINGEN?

Brandspuitpenningen maken deel uit van een groter systeem van brand-gerelateerde penningen en objecten. Het zijn legitimatie- en presentiepenningen tegelijk; soms één van beide.

De 'geaffecteerden' of spuitgasten waren degenen die beschikten over een penning. Geaffecteerden waren mannen tussen de 18 en 60 jaar en in het begin van de 18e eeuw vaak lid van een ambachtsgilde. Zij waren verplicht om op te komen bij een brand en konden dan ook als enigen premies verdienen.

De penningen werden in bruikleen uitgegeven aan de geaffecteerden en moesten aanvankelijk bij het begin van de brand persoonlijk worden ingeleverd om voor een premie in aanmerking te komen. Dit systeem veranderde echter sterk in de loop van de tijd en per plaats.

Het doel van deze penningen was tweeledig: in de eerste plaats als penning om zich te legitimeren bij de schutterij/burgerwacht of kringsluiters. Dit waren personen welke een cirkel vormden rond de brand om nieuwsgierigen en plundersaars op een veilige afstand te houden, en in de

Koker van roodkoper en messing van de Rotterdamse brandweer die op de brandspuitwagen was gemonteerd, waar de brandweelieden bij aankomst in volgorde hun presentiepenning in konden werpen. Collectie Laurens Schulman.

tweede plaats als aanwezigheidspenning welke aan de commandant getoond moest worden en/of in een speciale penningbus op de brandspuit gedaan moest worden om zo de aanwezigheid en volgorde van aankomst naderhand te kunnen controleren voor het uitbetalen van de premie of juist een boete voor te laat- of helemaal niet verschijnen.

De kringsluiters zorgden er ook voor dat er niet op de slangen of de spuit werd getrapt of daar tegenaan gestoten werd.

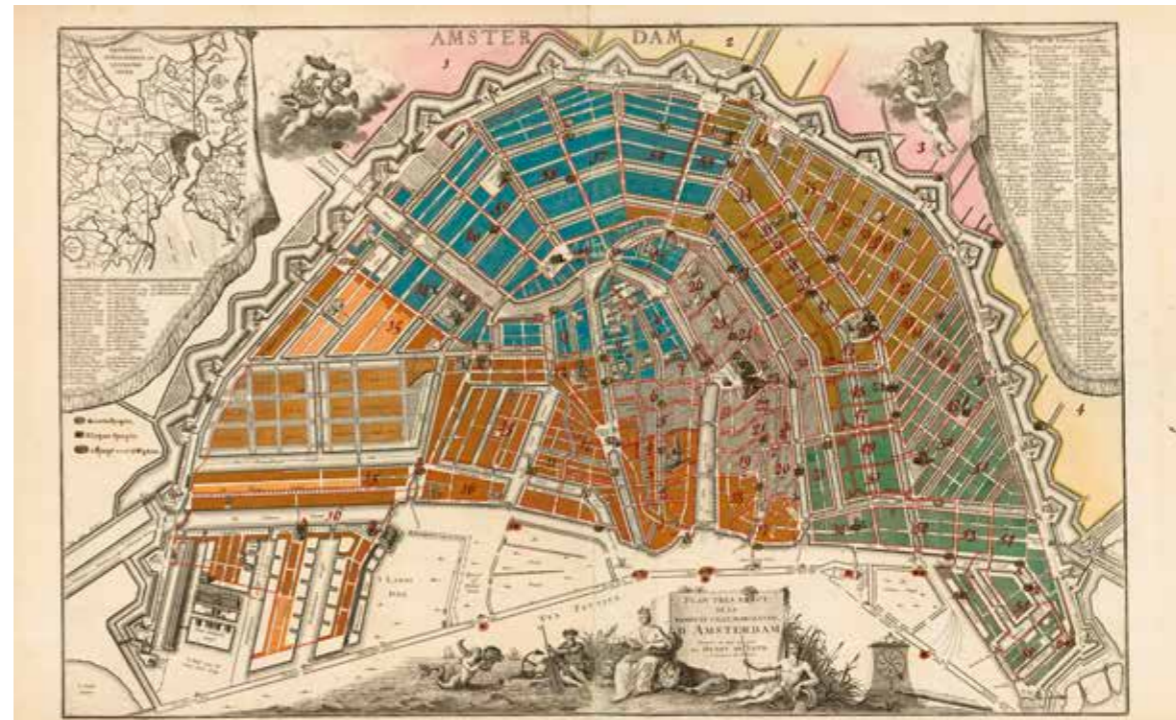
De penningen zijn gebruikt vanaf het laatste kwart van de 17e tot aan het begin van de 20e eeuw. De oudste exemplaren zijn meestal gegoten van messing (een legering van koper en zink) of soms van lood. Ook komen gegraveerde en met tekens ingeklopte koperen en messing exemplaren voor. Op de voorzijde is vaak het stadswapen afgebeeld en op de keerzijde een brandspuit, vergezeld van cijfers en letters voor de aanduiding van de standplaats van de brandspuit en een ingeslagen persoonsnummer. Soms hebben ze een gat, draagoog of beugel. Dit zijn dus geen beschadigingen maar een wijze van bevestiging, immers, het zijn gebruiksvoorwerpen. Na verloop van tijd werden ze eenvoudiger van uitvoering.

Voor het bemannen van een spuit waren veel personen nodig. Ze moesten zwaar werk verrichten: het transport

van het materieel, het aansluiten ervan en het pompen van het water. Na een kwartier werden zij vaak afgelost. Na de brand moesten ze het materieel weer opruimen. Daarnaast waren zij ook verantwoordelijk voor het onderhoud van de brandspuit en moesten ze regelmatig oefenen.

Het systeem met de kenmerkende penningen was bedacht door Jan van der Heyden. Toen in 1652 het oude stadhuis van Amsterdam afbrandde, kon de aan de Dam wonende vijftienjarige Jan van der Heyden, zien hoe talloze mensen, ongeorganiseerd, met emmertjes water probeerden de brand te blussen. Dit gebeuren zou zijn verdere leven bepalen. Naast zijn beroep van glasgraveur en schilder werd hij in 1673 samen met zijn broer Claes opzichter van de oude brandbeveiliging. Van der Heyden heeft de aanwezige brandspuiten verbeterd en hij vond de brandslang uit, waarvoor hij in 1677 octrooi kreeg.

In 1682, het jaar waarin zijn broer Claes stierf, werd hij 'generaal brandmeester' in welke rol hij de brandweerorganisatie in Amsterdam vernieuwde. Vanaf dat jaar zijn ook de door hem bedachte brandspuitpenningen ingevoerd. De schutterijen in Amsterdam hadden een belangrijke rol bij brand, zij verzorgden het brandpiket. Was er brand, dan mochten alleen de aangewezen pompers en spuitgasten die een brandspuitpenning konden tonen bij de brand

Amsterdam 1734
Henry de Leth met spuit-aanduidingen voor de 60 wijken. Stadsarchief Amsterdam.

komen; alle andere mensen hield de schutterij conform de instructies van Jan van der Heyden op afstand. Het systeem waarbij de penningen bij aankomst moesten worden ingeleverd bij de commandant, de premies voor de eerste drie aanwezigen en de boetes voor wie te laat kwamen was briljant. Het kostte de stad niets. Voor de dienst met de brandspuit werden het Bierdragersgilde, het Korenmeestersgilde, het Waagdragersgilde en het Turfdragersgilde aangewezen.

Op voorstel van Jan van der Heyden werden de schutterij en de brandweer in 1685 georganiseerd in 60 wijken, elk met door de firma van der Heyden gemaakte brandspuiten.

De meest voorkomende brandspuitpenning is die van Amsterdam. Op dit moment (januari 2025) zijn er 465 exemplaren als type Amst1 opgenomen in een database die wij bijhouden. De voorzijde vertoont het gekroonde wapenschild van Amsterdam gehouden door twee leeuwen waaronder de letter W(jijk), de wijknummers 1 t/m 60 komen voor, met uitzondering van wijk 48 die geen brandspuit had. Op de keerzijde is een brandspuit afgebeeld waarboven een cartouche met daaromheen een slang die zichzelf in de staart bijt, een slangenrond of ouroboros. Er komen echter ook ander opschriften voor.

Type Amst1a
Amsterdam
Wijk 7 spuitgast
52. Amsterdam
Museum PA 322

ENKHUIZEN

In dit artikel wil ik mij verder beperken tot de brandspuitpenningen van Enkhuizen. Er zijn vijf hoofdtypen bekend. Eerst een stukje geschiedenis over de brandweer van Enkhuizen.

De gemeentelijke catalogus uit 1930 van de collectie van het al jaren gesloten Waagmuseum¹ vermeldt onder nr. G 23 een 'koperen plaat (fabrieksmerk) van een oude brandspuit waarop 'geoctroyeert' met de afbeelding van een slang die water in het vuur spuwt'. Dit is een octrooiplaat van de fabriek van Jan van der Heyden of een van zijn collega's, een bewijs dat ook in Enkhuizen rond 1700 al een 'moderne' brandspuit aanwezig was. Maar helaas is de geschiedenis van voor 1796 uiterst summier vastgelegd.² De vaste leveranciers voor brandspuiten zijn de erven Arent Almenum uit Amsterdam, tot 1848 als er er verschil van inzicht ontstaat over een nota. Er wordt dan gekozen voor een nieuw soort brandspuit, gemaakt door de Koninklijke fabrikant H. Belder en Co. uit Amsterdam.

In 1795 is een grote reorganisatie noodzakelijk volgens het gemeentebestuur. Op 6 februari 1796 leidt dit tot 'een ordonnantie op het stuk van de brand binnen de stad Enkhuizen'. Op 7 maart 1796 besluit de gemeenteraad om de brandweer te reorganiseren. Onderdeel daarvan is de instelling van een Brandraad. Met de eerste vergadering van de Brandraad op 16 april 1796 vindt deze reorganisatie zijn beslag. Dit wordt in Enkhuizen nog altijd beschouwd als de start van de brandweer aldaar. Op 30 september 1796 wordt er een 'Reglement wegens de brandspuiten en Brandweer-wezen binnen de stad Enkhuizen' vastgesteld. Er blijken op dat moment vier spuiten in de stad te zijn, aangegeven met de letters **A** in de Westertoren, **B** op de Boereboom, een sluis aan de westzijde in de stadswal, **C** bij de Drommedaris en **D** bij de Zuidertoren.

Kaart van Enkhuizen van Blaeu 1652 met daarin ingetekend de vier genoemde plaatsen.

De spuitgasten beschikten al kort na de instelling van de brandraad over brandspuitpenningen. Deze hadden een tweeledig doel. Tijdens een brand of oefening moesten de penningen worden ingeleverd waardoor de aanwezigheid bekend was en voor de spuitgast was de (legitimatie) penning het bewijs aan anderen dat hij het Brandwezen diende. Besloten werd verder dat de brandmeesters en commandeurs beschikten over kaartjes die gegeven werden aan spuitgasten die hun penning hadden vergeten. Van Enkhuizen bestaan primitief ogende loden penningen. Waarschijnlijk zijn dit de oudste penningen, dus uit de periode van voor 1800.

Type Enkh1
Bodemvondst Jan den Das

De spuitletter staat onder de spuit, op de andere kant het persoonsnummer boven de functie. De volgende twee functies zijn bekend: AANDE / BAK en AAN / VOERDER. 'Aan de bak' heeft betrekking op de 'bak' van de perspomp, de functie was dus pomper. Ze doen sterk denken aan de stukken uit Grootebroek en Lutjebroek, die echter geen spuit- of persoonsaanduiding hebben.

Type Groo1
Nationale Numismatische Collectie: GP-00230

Type Lutj1
Nationale Numismatische Collectie: GP-00267

Voor de werving van manschappen wordt Enkhuizen op 29 augustus 1801 opnieuw ingedeeld. In oktober van dat jaar worden door de brandmeesters nieuwe penningen aan de spuitgasten uitgereikt.

Er waren veel mensen nodig om de vier brandspuiten te bemannen. De brandraad zelf bestond uit twaalf personen waarvan vier met de titel Brandmeester en acht onder de naam Commandeur. Deze hadden de vier brandspuiten met toebehoren onder hun beheer. Bij elke afzonderlijke spuit behoorden 96 manschappen die in 'kwartdelen' verdeeld zijn.

De locaties van de brandspuiten wisselden nogal eens. Zo wordt in de ordinaire vergadering van de brandraad op 28 juli 1804 besloten om spuit A uit de Westertoren te verplaatsen naar de stal van de Westfriese Munt. Spuit A is op 23 oktober 1855 weer verplaatst naar de Koepoort. Ook de locatie van spuit C is gewijzigd. Als al die wijzigingen te lastig werden verruilde men gewoon de letters van de brandspuiten onderling! Met goedkeuring van de Gemeenteraad worden in de brandraadvergadering van 5 november 1855, de 560 benodigde manschappen als volgt verdeeld:

aan spuit A (Koepoort)	123 personen,
aan spuit B (Westertoren)	143 personen,
aan spuit C (Zeekantoor)	143 personen,

aan spuit D (Zuidertoren)	123 personen,
bij de brandzeilen	28 personen

Er waren 640 brandemmers, elf brandzeilen, 22 brandladders en elf brandhaken beschikbaar voor de vier spuiten. Op 8 maart 1813 wordt er door de Brandmeester 'watergebrek' geconstateerd. Dit betekent dat er onvoldoende water voorhanden was om spuit D constant van water te voorzien. Er worden proeven genomen om water vanaf een grotere afstand naar de spuit te leiden, echter zonder het gewenste resultaat. Een oplossing wordt gevonden door twee spuiten te combineren. Na een aantal geslaagde oefeningen besluit de Brandraad om drie spuiten 'ieder met een dubbele zak aan de zuigpomp te voorzien'. Hiermee wordt het probleem van gebrek aan water opgelost.

DE PENNINGEN

Het Fries Museum heeft een grote verzameling brandspuitpenningen. Deze penningen komen hoofdzakelijk uit de collectie van Mr. Jacob Dirks. Er liggen o.a. negen gegoten messing brandspuitpenningen uit de collectie Dirks.³ Twee exemplaren (inventarisnummers N14171 en N14176 = Dirks I pagina 166 en Dirks II nalezingen pagina 6-16a, plaat 132c) hebben een wapentje met drie vissen boven de brandspuit, iets wat Dirks ook als kenmerk voor Enkhuizen beschrijft. Dilemma is wel dat de vissen naar links zwemmen, zoals bij Nibbixwoud maar in deze plaats zijn zeker geen vier brandspuiten geweest. Het komt vaker voor, o.a. op trotseerloden van Enkhuizen, dat de stand van de vissen verschillend is weergegeven. Vanaf 1816 zwemmen de vissen in het stadswapen naar links (voor de kijker rechts). In dit geval zwemmen de vissen voor de kijker naar links, wat zou betekenen dat deze penningen van voor 1816 zijn. Deze penningen, type Enkh2, vertonen op de voorzijde dus het kleine stadswapen van Enkhuizen boven een brandspuit op wielletjes. Hieronder staat het persoonsnummer. Op de keerzijde staat onder het spuitnummer D de functie van de geaffecteerde. Er bevindt zich ook een exemplaar van dit type in het Rijksmuseum, inventarisnummer NG-VG-9-856.

Type Enkh2
Spuit D,
spuitgast 89.
Fries Museum:
N14171

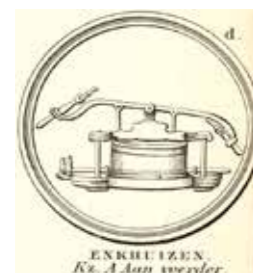
Dirks plaat 132c

Bij de penningen van de brandspuiten A t/m C staat op de voorzijde de letter van de brandspuit waaronder de functie-aanduiding en een persoonsnummer. Op de keerzijde een brandspuit zonder slang met schuine armen waarboven soms een gegraveerd getal. De vier functie benamingen op de penningen zijn: AAN DE BAK, AAN DE PYP, ZUYGPOMP en AANVOERDER. De functie 'Aan de pyp' had betrekking op de pijpleiders of trompetvoerders welke de spuit stuurden.

Type Enkh3d
Fries Museum:
N14175

Dirks plaat 132d

In 1840 verschijnt er een nieuw reglement voor het brandwezen in Enkhuizen. Volgens het hoofdstuk Onderscheidingstekens krijgen de manschappen nu 'een schild en een penning met de letter hunner spuit, de afdeling en het nummer aanwijzende het werk door hen te verrigten.'

Penningen, armbanden en busjes in de vitrine van de brandweerkazerne van Enkhuizen. Foto Anniek Bakker.

In de al eerder genoemde gemeentelijke catalogus staan onder E, penningen en munten, 'diverse brandweerpenningen' met als toelichting: 'Na invoering van de brandspuiten kregen de brandweerpl. een looden penning m. letter v.d.

spuit waarbij ze waren ingedeeld en een nummer. Bij appèl moesten ze die inleveren en kregen ze terug als de dienst was afgelopen. Deze organisatie kwam te vervallen, toen in 1905 de motorspuiten werden ingevoerd' Dit lijkt over dezelfde penningen te gaan. De penningen met functieaanduidingen, die van 1801 tot 1840 in gebruik zijn geweest, zijn waarschijnlijk buiten gebruik gesteld. In plaats daarvan komt nu de serie loden penningen. Deze zijn eenzijdig en hebben alleen een (spuit)letter en een persoons-, tevens functienummer. Nuijttens⁴ beeldt er twee af op pagina 33 in zijn catalogus zonder juiste toeschrijving, hij denkt zonder reden dat ze van Breda en Diemen zouden kunnen zijn. Ze zijn dus van Enkhuizen.

Type Enkh4
Loden penningen met de letters B en D, 49 mm. Collectie auteur.

De gemeente Enkhuizen is als eigenaar van de museumcollectie in het gelukkige bezit van de set ijzeren mallen, voor alle vier de spuiten, om deze loden penningen mee te gieten.

De twee gietmallen voor loden penning C met in het midden het product. De gietvormen hebben een houten handvat waarmee ze tegen elkaar werden gedrukt bij het gieten. De gietopening op de rechtermal is goed zichtbaar. Later wordt het persoonsnummer er in geslagen. Collectie Gemeente Enkhuizen, foto auteur in 2007.

Er blijken zelfs twee typen loden penningen aanwezig te zijn: behalve het type met de letters A, B, C of D gevolgd door een ingeslagen nummer komen er ook eenzijdige penningen voor met de letters KS en MS, al dan niet gevolgd door een cijfer. Na de afschaffing van de Schutterij in 1905 richt de Brandraad een korps Kringsluiters op. Een instructie voor de Kwartiermeesters van de Kringsluiters, de Assistent Kwartiermeesters en de Kringsluiters wordt

Type Enkh5a en Enkh5b
Loden penningen met de letters KS en MS, eenzijdig 49 mm. Foto's auteur 2007.

opgesteld, die op 4 september 1905 door de Brandraad wordt goedgekeurd.

Zoals wel vaker is het gissen naar de betekenis van de afkortingen. Het museum denkt aan kringsluiter (de geaffec-teerden die de kring rond de brand sloten om het publiek op afstand te houden) en aan motorspuit. Het zou betekenen dat na invoering van de motorspuit dit type penning is gebruikt.

Dit is onwaarschijnlijk omdat bij de komst van de motorspuit het penningensysteem is afgeschaft. Een sluitende verklaring voor de letters KS en MS is nog niet gevonden. Mogelijk KringSluiter en ManSchappen(?).

Ruim twee eeuwen bluste de brandweer van Enkhuizen met dienstplichtig personeel de branden met vier handspuiten. De eerste motorbrandspuit werd in 1912 aangeschaft (en niet in 1905 zoals de gemeentelijke catalogus uit 1930 beschrijft), de eerste autobrandspuit in 1932. De brandweer is dan uitgegroeid naar een professionele organisatie met vrijwillig- en beroepspersoneel.

Het boek 'Brandspuitpenningen in de Lage Landen', geschreven door Alex Kussendrager en Wiebe Nijlunsing, komt in de loop van dit jaar uit. Voor aanvullingen van onze database (momenteel > 3200 exemplaren bekend) of belangstelling voor het boek neem contact met mij op via alexloodjes@gmail.com. Alvast bedankt voor je bijdrage.

NOTEN

- Westra van Holthe J. Catalogus van de voorwerpen in het Waagmuseum en de Chirurgijnskaemer te Enkhuizen (Enkhuizen 1930)
- Bloemendaal J. J., H. Nijlsingh, M.A. Overweg Van Boereboom naar Weeshuis-polder: uitgave ter gelegenheid van het 200-jarig bestaan van de Brandweer Enkhuizen (Enkhuizen 1996)
- Dirks J. De Noord-Nederlandsche Gildepenningen wetenschappelijk en historisch beschreven en afgebeeld, eerste en tweede deel, met platenatlas (Haarlem 1878, 1879)
- Nuijttens M. De Brandspuitpenningen voor de Noord- en Zuiderlijke Nederlanden Izegem 1994

Verdeling van de verschillende types:

Type: Enkh1-Enkh5	AANTAL BEKENDE EXEMPLAREN				
	A	B	C	D	Geen letter
	1	1	1	1	
				3	
	7	10	2		
	16	18	8	4	
					22
					9
Brandspuithuisje A	in de Westertoren				
Brandspuithuisje B	op de Boereboom, een sluis aan de westzijde in de stadswal				
Brandspuithuisje C	bij de Drommedaris				
Brandspuithuisje D	in de Zuidertoren				